

ХРИСТО ТОДОРОВ СТОЯНОВ – ОБРАЗОВАНИЕ И ЛИЧНОСТНО ФОРМИРАНЕ

Христина Христова

HRISTO TODOROV STOYANOV – EDUCATION AND PERSONALITY DEVELOPMENT

Hristina Hristova

Abstract: *The purpose of this academic paper is to present little known and unknown facts about the early life of Hristo Todorov Stoyanov – a remarkable, but almost unfamiliar Bulgarian to our contemporaries. He was a representative of the new Bulgarian intellectual elite from the National Revival Period with a significant contribution to Bulgaria's educational activity, struggle for church independence and political life on the eve of and directly after the Liberation from Ottoman rule. Hristo Stoyanov was born in Sofia in 1845. He received his initial education at the local Bulgarian class school. His teacher was Sava Filaretov who played a crucial role in shaping his character, ideas and views. In 1860, he went to Odessa where he studied at the Second High School. After his return to Sofia, he became head teacher at St. Cyril and St. Methodius School. From 1864 to 1868, he studied at the Imperial Moscow University's Faculty of Law as a scholarship student of Ivan Denkoghlu. Under the influence of various factors during that period, he formed his personality and clearly defined his goals which were subordinate to his desire to serve his homeland.*

Keywords: *Hristo Stoyanov; intellectual elite; National Revival Period; education; class school in Sofia; Ivan Denkoghlu; Sava Filaretov; Second Odessa High School; Imperial Moscow University.*

Епохата на Българското възраждане е време на материален и духовен подем, на национално осъзнаване и въздигане. След Кримската война наред с общия социално-икономически и културен напредък нараства ролята на формиращата се новобългарска интелигенция, която е: „...най-развитата, образованата и учената част в един народ... тя е, която го представлява пред образований свят, тя е която го прави познат, тя е която му дава живот... показва народу правия път за напредъка... пъди го към образованието... оправя неговите нрави, като му служи за всичко това жив пример, с една реч интелигенцията е водителницата на народа...“ [Дунавска зора, бр. 38, 25 авг. 1869, с. 145]. През този период макар и малобройна, тя се превръща в движеща сила на обновителните процеси в политическия, социално-икономическия, духовния и културно-просветния живот на българското общество. Взема активно участие в борбата за самостоятелна българска църква, в развитието на национално-освободителната идеология и политическа мисъл, във формирането на нацио-

налното самосъзнание на българите и консолидирането на българската нация [Радкова, Р. 1986, с. 13–15].

Представител на тази възрожденска интелигенция със съществен принос в образователното дело, църковно-националната борба и политическия живот на България в навечерието и непосредствено след Освобождението е Христо Тодоров Стоянов – забележителен, но почти непознат за нашите съвременници българин. Настоящата статия има за цел да представи неизвестни и малко известни факти, свързани с ранните години от живота и дейността му. Информацията в историческите документи за визирания период е оскъдна и фрагментарна, а някои от сведенията – твърде противоречиви. Запазените лични документи са малко и са свързани предимно с обучението му в Московския университет и назначаването му за учител в София. Ценен източник на информация са писмата от Сава Филаретов, Иван Денкоглу, Йорданка Филаретова, Димитър Николов хаджи Коцев и др., съхранени в архива на Стоянов. Факти за живота му се откриват и в редица статии, публикувани в периодичния печат през 30-те години на ХХ век, както и в монографии, свързани с историята на София.

Христо Тодоров (Тодоринов) Стоянов е роден на 6 януари 1845 г. в град София [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 16, л. 9а] в семейството на Тодорин Стоянов и Екатерина (Катина) Бухуранова [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 143, л. 2]. В повечето източници е посочено, че произхожда от старо софийско семейство. Близките му споменават за родствена връзка с „видния свещенноиконом Величко поклонник“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 166, л. 13] и че „от малък още е бил привързан към вярата и родната църква“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 13, л. 1]. Самият Стоянов лаконично отбелязва в своята автобиография: „...Аз съм българин, роден съм в град София...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 1а, л. 1]. Архивните документи сочат, че: „...мястото, където е неговото родно огнище от деди и прадеди“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 11, л. 4–5] по това време се намира в центъра на София в махалата „Куру чешме“ (на пресечката на улиците „Позитано“ и „Лавеле“ на северозападния ъгъл на Съдебната палата) [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 22, л. 1] в съседство с къщите на хаджи Коцеви, хаджи Атанасови, хаджи Стоилови, Тараленкови и други [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 77, л. 6–7].

През първата половина на ХІХ век София е сред преуспяващите в търговско и промишлено отношение градове. В резултат на икономическия просперитет националното съзнание на софийското население бързо укрепва. Нарастват неговите стремежи към образование и просвета, за духовна еманципация и политическа свобода. През 1839 г. Софийската църковна община с цел да удовлетвори нарастващата потребност от нови светски знания привлича за учител известния просветен деец Захарий Икономов Круша (1810–1881) от Самоков – ученик и последовател на Неофит Рилски [Косев, К. 1980, с. 100–101]. Той открива първото взаимно училище в София при църквата „Св. Крал“ („Св. Неделя“). Въвежда взаимоучителната метода и организира учебния процес по начин, съответстващ на нуждите на новобългарското образо-

вание [Атанасов, Ж. 1989, с. 144]. Десет години по-късно, на същото място, започва изграждането на нова двуетажна училищна сграда със средства, събрани от софийски търговци и еснафи и с щедротото дарение на Иван Николаевич Денкоглу (1781–1861) – известен родолюбец и покровител на просветното дело в България, родом от с. Балша, Софийско. В края на 40-те и началото на 50-те години на XIX в. той емигрира в Русия. Трудолюбив и способен, бързо се издига до положението на богат търговец в Москва. Изявява се като голям дарител и съдейства за подема на новобългарското образование. Подкрепя материално училища, църкви, читалища и подпомага издаването на исторически съчинения за българите. Основава стипендиантски фонд за български младежи в Московския университет и Ришельовската гимназия в Одеса [Диневков, П. 1940, с. 5–9]. С негови средства се възпитават и образоват редица бележити българи, спомогнали за възраждането, освобождението и изграждането на съвременна България [Мир, бр. 10 489, 6 юли 1935, с. 3].

През септември 1857 г. Иван Николаевич пристига в София. Той води със себе си Сава Филаретов (1825–1863), завършил Ришельовския лицей в Одеса, а след това и Московския университет като негов стипендиант. Филаретов е сред пионерите на новобългарското просветно дело, сътрудник на български и руски периодични издания, участник в църковно-националната борба на българския народ [Унджиева, Цв. 1990, с. 114–126]. Със своя забележителен ум, широка култура, вроден такт, воля и смелост, Сава Филаретов заема ръководно място в живота на софиянци и се проявява не само като добър учител, но и като общественик с ясно съзнание за своя граждански дълг. Съгласно желанието на Денкоглу Филаретов е назначен за главен учител в софийското българско училище с цел да спомогне образователното дело в града да бъде поставено на съвременна основа [Диневков, П. 1937, с. 180, с. 185]. Именно в това училище, което прераства в класно, получава своето образование Христо Стоянов [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 1а, л. 1].

Преди да отпътува за Москва, Денкоглу посещава учебното заведение. На организираното тържество в знак на благодарност към щедрия дарител и покровител на образованието в града един от учениците произнася свое прощувствено слово. Речта силно впечатлява Иван Николаевич и по негово желание Сава Филаретов я превежда на руски език и му я изпраща за спомен [Димитров, Тр. 1914, с. 137–138]. Има основания да се предполага, че това дете е Христо Стоянов и че още тогава Денкоглу решава да му помогне да продължи образованието си в Русия.

За кратко време славата на училището се разнася далеч извън пределите на София. Издаваните в Цариград вестници редовно поместват отзиви за „добрата му уредба“. В дописка от 11 май 1859 г., публикувана във френския “La Presse d’Orient”, пише: „Това заведение... откак ся управлява от г-н Филаретов... според доброто си содержание може да се нарече гимназия, паче нежели училище. То може да ся има като един пример за другите учебни заведения... и не остава на назад от най-добрите лицеи в Цариград“ [Съвременна лето-

пис..., 1859, с. 197]. „...Днес ний не намираме друго учебно заведение, което да е тъй добре наредено, и да пристъпва от ден на ден повече към целта, която му е начертана...“ – пише в. „България“ в своя брой от 21 юни 1860 г. [България, бр. 66, 21 юни 1860, с. 204].

В резултат на нововъведенията, които прави Филаретов, младежите получават солидно за времето си образование. В учебната програма са заложени дисциплини, които повишават общата им култура, разширяват техния политически кръгозор, предоставят им необходимата основа за познаването и отстояването на бащината вяра, развиват мисленето им [Янкова, Ив. 2008, с. 24]. Филаретов не само обучава своите ученици, но и ги възпитава с чувство за дълг и отговорност към своя народ. Той е от онези учители, които са истински духовни наставници на своите възпитаници и с влиянието си върху тях определят бъдещия им житейски път. Решаваща е ролята му за формиране на характера, идеите и разбиранията на Христо Стоянов. „Филаретов беше добър учител – споделя по-късно Тодор Икономов, ученик в същото училище – и много действаше на ума на учениците – не толкоз с уроците си, колкото с разговорите си... той... извикваше нашите мнения и разсъждения по делата на възпитанието, на нравствените ни длъжности, на длъжностите ни към народа ни и обществото, на черковния въпрос, който беше тогаз в голям разгар... и ни съветваше... да се произнасяме за тоя въпрос и да действуваме по него всякоги след зряло обсъждане на делото...“ [Икономов, Т. 1973, с. 517–518].

Христо Стоянов е: „един от отличившите се ученици“ [Христо Стоянов..., 1895, с. 252]. В архива на Сава Филаретов са запазени „Бележки от годишното испытание“ през 1859 г. „...пред ученолюбивите граждани и любители на науката...“. В тях се открива информация за оценките, които Христо получава по изучаваните предмети: турски език (5), география (5+), френски език (5) славянски език (5+) и гръцки език (+) [НБКМ – БИА, ф. 249, оп. 1, а.е. 5, л. 33–38]. Научаваме още, че негови съученици са: Димитър Манов¹, Христофор Захарий Круша², Тодорин Минков, Тодор хаджи Пеев³, Димитър хаджи Коцев⁴, Георги Андонов и други. С част от тях той поддържа близки отношения години наред. Сред приятелите му се нарежда и Жозеф Замеро. Той е син на австрийския консул в София, прочут със своя алтруизъм по отношение

¹ Димитър Манов (1836–1880) – дългогодишен учител в София.

² Христофор Круша – продължава образованието си в Белградската гимназия, след което завършва Богословско училище. През 70-те години на XIX век е учител в Свищов, Видин и София.

³ Тодор хаджи Пеев (1842–1904) – продължава образованието си във френския колеж „Сен Беноа“ в Цариград. Учител, журналист, публицист, драматург и преводач, участник в националноосвободителното движение, председател на революционния комитет в Етрополе, един от основателите на БКД, негов секретар, деловодител и редактор на *Периодическо списание*.

⁴ Димитър хаджи Коцев (1846–1895) – брат на Йорданка Филаретова. Заможен търговец, общественик и кмет на София след Освобождението.

на образованието – дарява средства, „...ходи редовно... в мъжкото училище и даром преподава Турският език. Освен това благодее, г. Замеро... купува книги за сиромашки деца и... подарява на ония, които ся отличават в четение и писмо...“ [България, бр. 66, 21 юни 1860, с. 204].

Стоянов завършва училище през лятото на 1860 г. и се подготвя да замине за Одеса. През този период все повече българи продължават образованието си в духовни и светски училища в Руската империя, за което допринася целенасочената политика на руските държавни органи за утвърждаване на руското културно влияние върху балканските славяни и най-вече българите. Целта е да се ограничи, от една страна, техният интерес към Запада, а от друга – да се възпита в руски дух и преданост към православието бъдещата българска интелигенция. През 1856 г. руското правителство изработва единна система за подбора и обучението на южните славяни в Русия, за да се улесни достъпа им до учебните заведения. За реализирането на тази обхватна културно-политическа програма се мобилизира дейността на руската дипломация, на българските емигрантски благотворителни организации, сред които се откроява Одеското българско настоятелство, създадено през 1854 г., както и на българските общини в страната. На нея посвещават значителна част от дейността си и славянските комитети в Петербург, Москва и Одеса. Благодарение на техните усилия десетки български младежи и девойки получават образование в Русия [Генчев, Н. 1974, с. 298–306, 317–319]. Те разчитат основно на отпусканите от руското правителство стипендии или на помощта на заможни роднини и благодетели, тъй като издръжката, свързана с обучението и престоят им в империята, се оказва непосилна за повечето тях.

Одеса се утвърждава като един от основните образователни центрове за българските младежи, както поради географската близост с намиращите се под османска власт български земи, така и поради присъствието на значителна и обществено активна българска колония в града [Левкова-Мучинова, М. 2015, с. 178]. В Херсонската семинария, Първа гимназия при Ришелъвския лицей и Втора мъжка гимназия се обучават едни от най-изявените дейци на Българското възраждане. Българските младежи, които заминават, за да получат своето образование в южноруските учебни заведения, попадат в съвсем нов за тях свят. Във възрастта, когато се формира светогледът им, съществено влияние върху тях оказват: средата, в която живеят; преподавателите и учебните програми; общуването с представители на руската научна и културна общественост; възможностите за запознаване с разностранна литература и самостоятелна изява в периодичния печат и в научната област. Обучението и пребиваването в Русия дават първоначален тласък за развитието на българските младежи и спомагат за изграждането им като личности [Бъчварова, Н. 1989, с. 10–20].

Стремешът на Христо Стоянов да се образова е безспорен. Упорит, трудолюбив и амбициозен той ясно определя своите цели, които са подчинени на желанието му да служи на отечеството си. Едва ли решението да продължи

образованието си в Русия е взето спонтанно. Най-вероятно това желание се поражда под въздействието на Сава Филаретов – негов учител, а впоследствие довереник, приятел и съветник. По негова препоръка попечителството и издръжката на Стоянов се поемат от Иван Николаевич, както става ясно от запазената кореспонденция в личния му архив. В замяна на това от него се очаква като стипендиант на Денкоглу след дипломирането си „... да употреби първите четири години с учителска служба в Софийското българско училище... А за в противен случай, ако би да са не сполучи с учителска служба... тогава може да захване една работа, която се отнася за в полза на българския народ...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 43, л. 19–22].

В свое писмо до Найдено Геров (руски вицеконсул в Пловдив) от 21 август 1860 г. Сава Филаретов пише: „... Христо Тодоров до сега мой ученик, са изпраца от Общината в Одеса да са учи с иждивение на дядо Денкоглу, на стипендия учредена от него на всегда в Одеск. Гимназия. Но за да не възбудиме подозрение тука, он... си извади тескере само до Пловдив... Това момче си има пътни издержки и сички потреби, а само това Вы моля да му пристоите, за да му са уреди тескере за Ц[ари]градъ... Азъ му давамъ писъма до г. Новикова и г. Ник. Тъпчилешова у Цариград, да облекчатъ негово-то далнейше пътуване... Посоветовайте го и Вые, що наидете за нужно. За тескере-то ако не бива г. брат. Гешоглу, то това може свърши и г. Петръ Спасовичъ и Дамиановичъ...“ [Из Архивата на... 1914, с. 564–565]. На 14 септември 1860 г. Никола Тъпчилешов пише до Сава Филаретов: „...ученикът Ви Христо Тод. Стоянов... благополучно завчера пристигна тука [Цариград] и след като му... помогнах с всичко нужно щото му требваше за... в Русия, изпратих го вчера с параход за Одеса, за това бъдете спокойни...“ [НБКМ– БИА, ф. 6 – ІА, оп. 2, а.е. 25078, л. 408].

Начинът на придвижване на Стоянов към Одеса и хората, които му помагат по пътя ясно показва, че изградената в края на 50-те и началото на 60-те години на XIX век мрежа между представителите на възрожденския елит, с цел изпращане на младежи да се обучават в Русия, функционира добре. Тя се опира на местната интелигенция, на руските политически и дипломатически представители в някои български области, на заможните български търговци и общественици в Цариград и Одеса. Тяхната помощ спрямо тези младежи, в повечето случаи, продължава и по време на обучението им в руските учебни заведения.

Не се откриват документи, които да осветлят изцяло периода на пребиваването на Стоянов в Одеса. В историографията битуват противоречиви мнения относно вида на учебното заведение, в което учи. Повечето изследователи, които проучват проблематиката, свързана с обучението на българските младежи в южноруските училища през XIX век, посочват Христо като възпитаник на Втора Одеска гимназия [Българската възрожденска ... 1988, с. 635; Бъчварова, Н. 1989, с. 183; Минкова, Л. 2005, с. 263]. Според Елена Налбантова Стоянов се обучава в Херсонската семинария [Налбантова, Е. 2006, с. 99]. Откриват се и мнения, че е завършил гимназията при Ришельовския лицей

като стипендиант на Денкоглу [Димитров, К. 1931, с. 18–19]. По отношение на срока на обучение и годините, които Стоянов прекарва в Одеса, всички изследователи са единодушни в твърденията си. Те посочват стандартния за гимназиалния курс на обучение период от четири години, т.е. от 1860 до 1864 г.

Непосредствено след пристигането си в Одеса Христо Стоянов получава писмо от своя благодетел Иван Николаевич: „...Поздравявам Ви с пристигането в Одеса, където аз Ви определих да учите в Гимн.[азията] и се надявам, че вашето постъпване ще оправдае моето желание и ще започнете усърдно да се учите за благо на нашата Родина...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 31, л. 1]. Предполага се, че намеренията на Денкоглу са да го изпрати в гимназията на Ришелъвския лицей (Първа Одеска гимназия), където през м. януари 1861 г. учредява стипендия с капитал 6250 ср. рубли. С процент от тази сума се дава възможност да се обучава един от младите задунайски българи, преимуществено родом от София, който след завършване на гимназията се задължава да постъпи в Московския университет като стипендиант на Денкоглу. Избирането на стипендианти става от попечителите на Московския и Одеския учебни окръзи чрез посредничеството на Одеското българско настоятелство и българската община в София [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 46, л. 3–5]. Финансовата издръжка на Христо като цяло се поема от неговия благодетел: „... уведомявам Ви, че съм изпратил 167 сребърни рубли и 50 копейки и още ще Ви дам...“ – пише в едно от писмата си Иван Николаевич [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 31, л. 3]. Средствата той получава чрез българския търговец Стефан Д. Тошкович – един от основателите на Одеското българско настоятелство: „... Стефан Дмитриевич... ме информира, че Ви е снабдил с дрехи, книги и прочие, аз съм му много благодарен за попечителството му над Вас...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 31, л. 2]. Уверява го, че в случай на нужда може да разчита на помощ и от страна на Николай Христофоров Палаузов и Константин Николаевич Палаузов [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 31, л. 4].

Денкоглу живо се интересува от заниманията на своя първи възпитаник от София. Често в писмата си до него му дава напътствия и съвети и засвидетелства своята загриженост и привързаност: „Любезни сине! Желая Ви добър успех в науката и всякакво благополучие... да положите старание и да се подготвите до месец май, тази година, в Одеската гимназия, след което желая ... да се прехвърлите в Московския университет...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 31, л. 2].

Съдържанието на документите и писмата, които се съхраняват в личния архив на Стоянов ни дават основание да смятаме, че сложната административна процедура вероятно забавя постъпването му в Първа гимназия и той е записан временно като ученик във Втора, за което го информира Денкоглу в края на февруари 1861 г. [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 31, л. 4].

Последното писмо, което Христо Стоянов получава брoени дни преди кончината на своя благодетел, е от 8 май 1861 г.: „... Вие желаете да дойдете в Москва, за да постъпите в университета на мястото на Константин Геров, кой-

то приключи курса на обучение – пише Денкоглу – Постарай се да издържиш изпита и като приключиш ... идвай...“ [ЩДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 165, л. 18–19].

Приживе Иван Николаевич по съвет на Сава Филаретов възнамерява да промени процедурата за избор на стипендианти, като тя стане прерогатив на Одеското българско настоятелство и Софийската община без участието на управителите на Московското и Одеското учебни окръжия, което до момента значително усложнява и бави нещата [Димитров, Тр. 1914, с. 153]. За съжаление той не успява да реализира намеренията си. След неговата кончина започва дълга и сложна процедура по отваряне и изпълнение на завещанието му. Докато тя продължава се отлага заминаването на Христо Стоянов за Москва. Притеснен от възможността да се посочи друг кандидат за стипендията от страна на управителите на учебните окръжия, Сава Филаретов през м. юни 1861 г. изпраща писмо до членовете на Одеското българско настоятелство, в което им припомня последната воля на Денкоглу: „...Старецът беше решил да помести Софиянчето Христо Т. Стоянов на тая стипендия... Но за да приеме Университетът Стоянова, то трябва Одесск. попечител да го представи. ... Стоянов може и да остане още няколко време в Одеса, но за всеки случай, Вие трябва да предупредите Одесск. попечител, като да не бы кога му поискат отъ Москва Българинъ, онъ безъ да знае ... да прати... друг... и да излезе недоразумение...“ [Димитров, Тр. 1914, с. 153–154].

Докато е в Одеса, Христо информира редовно своя учител за финансовите и здравословни проблеми, с които се сблъсква [ЩДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 44, л. 6–7]. Филаретов, от своя страна, му дава ценни напътствия и препоръки, свързани с предстоящото му заминаване за Москва и постъпване в университета съгласно първоначалния замисъл на Денкоглу. Съветва го да установи контакти с българските студенти Константин Бонев, Райко Жинзифов, Константин Кесяков и Георги Теохаров: „...ще отидеш да тражиш квартирите им... они ще ти разкажат и за другите българчета и ще те запознаят с них, стига само да им са прикажеш, че си българин и им кажеш много здраве от мене...“. Препоръчва му да се свърже и с професор Осип Бодянский, ръководител на катедрата по славистика във Филологическия факултет, на чиято помощ също може да разчита [ЩДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 44, л. 15–16].

През есента на 1861 г. Филаретов променя становището си относно заминаването на Стоянов за Москва поради по-горе споменатите административни затруднения. В писмото си от 8 октомври той се опитва да успокои ученика си и да го убеди, че е по-добре за него да не бърза и да се подготви по-добре за приемните изпити в университета: „...гледай да изучиш добре гимназическият курс, па после в Университета...“ – пише Филаретов [ЩДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 44, л. 1–3].

Комплицираната ситуация, която се създава след смъртта на Денкоглу, записването на Стоянов като ученик „временно“ във Втора гимназия, уверенията на Филаретов, че „скоро“ ще премине в Гимназията при Ришельовския лицей, създават обърканост и затрудняват категоричното му определяне като

ученик в едното или в другото учебно заведение. Базирайки се на наличната информация, основно от запазената кореспонденция, можем да твърдим, че Христо Стоянов е в Одеса през периода септември 1860 – април 1862 г. и се обучава във Втора гимназия. Непрекъснатият му стремеж да замине за Москва и да постъпи в университета през посочения период подсказва, че престоят му в южноруския град не го удовлетворява. Според информацията, която Стругацки поднася за Одеската Втора мъжка гимназия в свое проучване, става ясно, че учебната работа в нея е на ниско равнище, а учителите, макар и квалифицирани, не изпълняват добре своите задължения и не създават интерес в учениците към изучавания материал. „Мъртвата система“ на преподаване убива всякакъв интерес към учението, а „зверските порядки“ събуждат омраза към гимназията [Стругацки, И. З. 1949, с. 62–68].

В архива на Стоянов са запазени и две писма от Константин Геров (брат на Найдено Геров). В първото, от 13 ноември 1861 г., той му пише: „Аз ... зная, че сте дошли в Одеса да се готвите да влезете в тукашния университет на мое място... Господин Сава Филаретов беше тука в началото на октомври месец. Той ми поразказа за Вас, и така да рече, ма запозна с Вас из далече и това ма подбуди да Ви напиша писмо като на познайник... Желая Ви добри успехи в науките и добро здраве да додете на пролет в Москва и да влезете в Университета...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 29, л. 1]. В писмото от 26 февруари 1862 г. К. Геров дава отговор на Хр. Стоянов, който се интересува има ли ограничения за стипендиантите на Денкоглу при избора на факултет в Московския университет: „... Сега Ви отговарям, че в условията на стипендията между другото се казва: „чтобы на проценты ... суммы постоянно мог воспитываться и получать образование один из болгар в каком либо факультета“. От тези думи аз заключавам, че Вие можете да постъпите, в който си искате факултет...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 30, л. 1].

Докато е в Одеса Христо Стоянов поддържа близки отношения със Стефан Тошкович и семейството му, с Николай Миронович Тошков, Николай Хр. Палаузов, Константин Н. Палаузов, както и с други българи, които по това време учат и живеят там. С някои от тях го свързва Сава Филаретов, а с други Иван Денкоглу. Той следи с интерес и събитията в отечеството си. Информация за положението на българите в империята и случващото се в София получава от писмата на свои близки или от страниците на излизащите по това време вестници. Не остава равнодушен и към започналото преселение на българи от Видинско, Ломско, Варненско и други области на България в Русия. Пръв Раковски осъзнава опасността за бъдещето на нацията. В опит да предотврати преселническото движение, той помества във в. „Дунавски лебед“ десетки статии и дописки, в които прави достояние на целия народ тежкото положение на изселилите се българи. Написва и отделна брошура „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, която разпространява между българското население, главно в Северозападна България [Трайков, В. 1974, с. 197–206].

Своята позиция и впечатления от случващото се изразява и Христо Стоянов. Огорчен от отношението към българските колонисти и официалната руска политика, повлиян от Брошурата на Раковски, както и от поредицата статии и редакционни бележки, насочени против преселението, на 19 октомври 1861 г. той изпраща до Раковски писмо и обширна дописка за преселението на българите в Крим с молба да бъде обнародвана във в. „Дунавски лебед“: „Родолюбивый Г. Раковский! Като са нарани, въ послешно-то време, така силно общо-то бугарско тело отъ църный ни сев[е]ренъ врагъ, нарани се и моята душа; защото и я съмъ единъ членъ отъ това тело... Като боледувамъ сега така и като отъ день на день сѣ повече и повече премира душа-та отъ вид-о на мъки-те и патило-то на измамни-те и довлечени-те ни тука братья, отъ кои на стотехъ десетъ са живи, зехъ перо-то да се обада, мога ли изложа на хартия това, что е причина на силна-та ми душевна болестъ. Плодъ на тоя пръвъ за мене опитъ е статия-та, что Ви я пращам сега, та, ако я намерите что годерь прилична за „Дунавский Лебедъ“, ще Ви моля да я напечатите въ него. У тая статия има няколко иглици за наший-о врагъ, кой нарани общо-то ни тяло... Лава-та, коя ще погълне тукашни-те тиране, готова е да избухне, туку чека минута-та... Христо Тод. Стояновъ, софийский шопъ (ученик Филарет)...“ [НБКМ–БИА, ф. 1 – ІБ, 1363–1364].

На 21 ноември 1861 г. Раковски публикува неговата статия. Тя е озаглавена „Жалостни известия изъ новоруската страна за преселниците“ и е подписана с псевдонима „Едно Шопче“: „Я съм зел перото, мили Булгари у Турско, да ви пратя жални вести за тия измамни и завлечени през море на приселяване злочести ни братья... та да оставят костите си, далеч от местата дека са родени, далеч от татините и дедините им гробове, далеч от милото ни отечество, в Татарските у Крим пустини! ...“ – пише в нея Стоянов [Дунавски лебед, бр. 60, 21 ноем. 1861, с. 241].

В края на декември 1861 г. Христо получава писмо от Филаретов, в което той се опитва по най-деликатен начин да го посъветва да бъде по-благоразумен и да не се отклонява от поставената цел да продължи образованието си. Вероятно причината за това е публикуваната месец по-рано статия във в. „Дунавски лебед“ и отправления в нея упрек към руската преселническа политика: „... ако би сега за сега ти да са предадеш изключително, само в науката си, и да не разносяш умът и вниманието си на предмети, кои са вън от кръгът на твоята сегашна работа, то тогава, ти по-скоро и по-верно ще достигнеш своята блага цел... Кога дойде време, поле за твоята деятелност ще са отвори широко...“ [ЩДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 44, л. 5]. В началото на м. март 1862 г. Стоянов получава друго писмо от своя учител, който не скрива задоволството си от успехите му и усърдието, което проявява в учението: „... С истинско облекчение заключавам от твоето писмо, че си постигнал значителни успехи по руски език само за една година, не говоря вече за познанията в науката и развитието на способностите: процес, който се извършва бързо при теб, развитието става видно не само за мен, постоянно и с участието на следящите за твоето образование,

но и всеки който е прочел само 2–3 от твоите писма не може да не забележи този стремеж напред. Бог да ти дава здраве, мили мой, по-нататъшни успехи в науките, и насока основана на разумно разбиране на действителните интереси на милото ни отечество!...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 44, л. 8].

Неочаквано, през м. май 1862 г., Христо Стоянов се прибира в София. В потвърждение на това е откритият лист за свободно пътуване в Османската империя, издаден от турския консул в Одеса на 28 април [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 1, л. 1]. Причината за това разбираме от писмата на Филаретов, писани през първите месеци на 1862 г. От тях става ясно, че Стоянов има сериозни здравословни проблеми, които изискват лечение: „...От все сърце жалим, че ти си претеглил до сега доста мъки, а от скромност, вероятно не си искал да ма известиш за това во време...“, „...Най-първо, то са знае, трябва да са учува и възстанови здравето ти, после всичко е лесно...“ – пише Филаретов. Той го уверява също така, че: „... ще се разпоредим щото Денкоглувската стипендия да са учува за тебе, и да са не дава другиму...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 44, л. 6, 10, 12]. От този момент до назначаването му за главен учител в софийското училище „Св. св. Кирил и Методий“ информация за живота му не се открива. На 3 ноември 1863 г. Стоянов сключва договор със Софийската българска община за срок от една година, който го задължава: „... да нарежда и устройва преподаването на учението, каквото он мисли за най-добре, затова другите учители ще са подчинени нему и ще вършат това, което он ще нареди...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 123, л. 1]. Във връзка с назначаването му е и последното писмо, което получава от своя учител Сава Филаретов, написано на 31 октомври 1863 г.: „...Нареждайте ради Бога училището покрай нему Вашему разумению, а Вашия труд ще бъде награден...Ваш доброжелател С. Филаретов.“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 44, л. 13].

Учителстването на Христо Стоянов не продължава дълго. На 2 февруари 1864 г. той изпраща уведомително писмо до членовете на Софийската община, че заминава за Москва, където ще продължи образованието си: „Господа! Моето служение в нашето училище тебе вече да престане... ако и да е жално за мене, че така за кратко време бях честит да служа за просвещението на нашите млади софиянчета... реших ... да тръгна без забава за определеното ми място в Москва... Уверен съм, че и Вие ще одобрите това мое решение, което е направено за една свята и благородна цел, и ся надам... да ся уча със здраве и да дойда за да ся трудя за просвещението и за възвишението на нашето драго Отечество. Затова... тебе да подпишете приложеното тука писмо за Одесското Българско Общество за знание, че ида от Ваша стърна и с Ваша воля за Степендията...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 123, л. 2–3].

Христо Стоянов заминава за Одеса в началото на март 1864 г. с намерение, след като се снабди с необходимите му препоръчителни писма да отпътува за Москва, където да продължи своето образование. За съжаление, тръгва от София без да получи от общината документ, че е определен за стипендиант на Денкоглу. Своето разочарование той споделя в писмата си до Йорданка Фи-

ларетова⁵, която по това време е в Цариград [ЩДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 43, л. 2]. Тя се ангажира да му окаже съдействие и на 11 март 1864 г. изпраща писмо до софийските училищни настоятели, с което ги порицава за тяхната пасивност и неадекватно отношение към просвещението и ползата от него за града им като ги приканва да изготвят препоръчителното писмо за Хр. Т. Стоянов, за да продължи образованието си в Русия [Русия и българското... 1990, с. 36]. С „ходатайство“ пред Одеското българско настоятелство и в частност пред „дедо Тошкович“ се наема Димитър Николов хаджи Коцев (близък приятел на Христо Стоянов), който по това време учи във Втора Одеска гимназия и се подготвя за приемни изпити в Ришельовския лицей [ЩДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 34, л. 5–6].

През пролетта на 1864 г. събитията се развиват благоприятно за него. Членовете на Одеското българско настоятелство уведомяват със свое писмо от 18 май 1864 г. попечителя на Московския учебен окръг Д. С. Левшин за избора на Христо Стоянов от страна на Софийската община да продължи образованието си в Московския университет със стипендия на Денкоглу и отправят молба за зачисляването му в университета: „...Понастоящем членовете на Софийското българско общество с писмо от 1 май тази година [1864] уведомиха Одеското българско настоятелство, че има избран да постъпи на стипендията на покойния Денкоглу в Московския университет софиянец Х. Тодоров Стоянов, който е заминал за Москва през месец март...“ [Русия и българското... 1990, с. 56].

Императорският университет в Москва е най-старото и престижно руско висше учебно заведение. Основан е с указ на императрица Елисавета през януари 1755 г. През XIX век той заема водещо място в обществения живот на Русия и играе първостепенна роля в разпространението и популяризирането на научните знания [Аврус, А. 2001, с. 10]. Превръща се в най-големия университетски център, в който получават солидни и модерни за онова време знания първите български учители и други специалисти с висше образование. Сред завършилите го са едни от най-изявените български възрожденски дейци, като Марин Дринов, Найден Геров, Сава Филаретов, Райко Жинзифов, Нешо Бончев и др.

Няколко месеца Стоянов се подготвя усилено за приемния изпит. В началото на м. юли той пише до попечителя на Московския учебен окръг Димитрий Левшин: „...Ваше Превъзходителство! Моля, да се разпоредите за допускането ми на изпит, през м. август тази година, за действителен студент в Юридическия факултет на Императорския Московски университет. Прилагам към всички свои документи и билета за жителство, който ми е издаден от Канцеларията на Московския военен генерал-губернатор“ [ЩДА, ф. 111К, оп.

⁵ **Йорданка Филаретова** (1843–1915) – дъщеря на видния софийски търговец Никола хаджи Коцев. Завършва девическото училище в родния си град. Омъжва се за Сава Филаретов. След неговата смърт продължава делото му. Развива широка обществена и благотворителна дейност. Основава женско дружество „Майка“, подпомага образованието на девоичките и жените в София.

1, а.е. 8, л. 4]. В Московския държавен исторически архив се съхранява молбата на Стоянов до ректора на университета С. И. Баршев от 19 август 1864 г. да бъде приет за студент в Юридическия факултет като стипендиант на Денкоглу. Към нея е приложено и свидетелство № 593/18 август 1864 г., издадено от Трета Московска реална гимназия за издържан приеман изпит: „Дано сие свидетелство из Московской 3й реальной гимназии болгарскому подданному Христофору Стоянову в том, что он, Стоянов, по распоряжению начальства был подвергнут в сей гимназии испытанию для поступления в число студентов университета и на таковом испытании оказал познания в: законе божием (5), русской словесности (3), математике (3), истории (3), географии (4), физике (3), латинском языке (2) и французском языке (3). [И бележка:] В латинском языке имеет отметки „неудовлетвор[ительные]“ и кроме того нет отметки из немецкого языка“ [**Русия и българското...** 1990, с. 84].

За слабата оценка, която Стоянов получава по латински език, има логично обяснение. В Софийското училище тази дисциплина не се изучава, а във Втора Одеска гимназия неговото успешно усвояване е спорно: „...С особена безуспешност във Втора гимназия се отличава преподаването по латински език... учителят преподавал толкова зле, че учениците му не получавали никакви знания“ – пише Стругацки в своето проучване за учебното заведение [**Стругацки, И. З.** 1949, с. 63].

На 14 септември 1864 г. Стоянов изпраща писмо до Найден Геров, с което го информира за своя успех „...Я през Август свърших встъпителный экзамен и сега съм вече действителен студент на Юридический Факултет...“ [**Из Архивата на...** 1914, с. 284]. Новината, че Христо е приет за студент, достига до София и Одеса. Йорданка Филаретова в писмото си от 5 октомври 1864 г. споделя: „...Душевно ме обрадва благополучният конец на изпитанията Ви и постъпването в Московския университет. Вашите успехи ми дават ден от ден по-големи надежди за добрите сетнини на милото ни отечество София!...“ [**ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 43, л. 3**]. Стоянов получава поздравления и от съпругата на Стефан Тошкович Ана Христофоровна, която му пише от Одеса в началото на декември 1864 г.: „...С голямо удоволствие те поздравявам с влизането в университета като студент. Bravo Христофор, че си издържал такъв труден изпит, това е чест и слава за тебе и радост за всичките нас българи, че наша България жадно чака за такива синове, за да си облекчи тежестта...“ [**ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 76, л. 1**].

Информацията за живота на Христо Стоянов в Москва през следващите няколко години е оскъдна. От запазените писма и документи в архива му разбираме, че през визирания период, той изпитва сериозни финансови затруднения. Стипендията, която получава в размер на 229 р. и 32 к. годишно, се оказва недостатъчна да покрие нуждите му [**Русия и българското...** 1990, с. 224]. В една от молбите за отпускане на допълнителна парична помощ, които подава до управителя на Московския учебен окръг през есента на 1864 и 1865 г., той пише: „...непрекъснато се намирам в нужда и в лишения, при тукашния кли-

мат моето здраве се разстрои така, че бях принуден да се страхувам за себе си, още повече, че всички мои предшественици, шестима стипендианти на Денкоглу... преждевременно починаха...“ . Само една от молбите му е удовлетворена и той получава еднократна парична помощ, отпусната с разрешението на Д. Левшин [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 8, л. 5–6].

В края на 1864 г. умира бащата на Христо Стоянов. Майка му и сестра му остават съвсем сами. „Синко – пише майка му – моля Ви се да не жалите него толкова, колко мене, коя съм бедна и окаяна до крайности нужди... гледай по-скоро да ми писваш, защо ти си ми едничко мое утешение...“ [НМО – Габрово, инв. № 10 В]. Скръбната вест и незавидното положение, в което се намират близките му, вероятно провокират Стоянов да вземе решение да прекъсне следването си и да се прибере в София, за да поеме грижите за семейството си. С писмо от 17 декември той уведомява Филаретова за своите намерения. От нейния отговор разбираме, че тя не одобрява решението му: „...ще ти кажа искрено, понеже ти желая доброто... ако би да направиш това с време много ще са разкайваш... За майка Ви не трябва толкова да се безпокоите, щото да са оставяте от науката...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 43, л. 7]. Съветите, които му дава, и уверенията, че майка му и сестра му Еленка няма да останат без помощ и грижи го карат да преосмисли първоначалното си емоционално решение и да остане в Москва. От писмата, които са запазени в архива му, става ясно, че много от неговите приятели и познати в т.ч. Жозеф Замеро, Димитър Манов, Антон Найденов и др. полагат грижи за семейството му и го уведомяват своевременно за всичко по-важно, което се случва в София. От своя страна, той ги информира за новостите, свързани с българите в Одеса и Москва. Поддържа връзка с Райко Жинзифов, сем. Аксакови, сем. Тошкович, Андрей Манов, Ив. Панов, Нешо Бончев, Стефан Тричков, Найден Геров и др. Редовно си кореспондира с Димитър Николов хаджи Коцев, който подписва писмата си с „Ваш брат“. „...Благодаря ти, приятелю, за твоето към мен добро разположение. Знай, че обстоятелствата тъй са ни свели, что ние не трябва да се отличаваме от родни братя...“ – му пише Николов през юли 1867 г. [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 74, л. 4]. Дългогодишното им приятелство продължава и през годините, в които пътищата им се разделят.

За резултатите от първата година на обучението му научаваме от доклада на ректора на университета С. И. Баршев до управителя на Московския учебен окръг Д. С. Левшин от 11 ноември 1865 г.: „... Студентът Стоянов показва много добри успехи в науката и на изпитите, с които премина от първи във втори курс получи, средно от всички предмети, оценка 4 2/5, поведението му по преценка на инспектора е отлично...“ [Русия и българското... 1990, с. 224].

Студентите в Юридическия факултет на Московския университет получават солидно за времето си образование. Съгласно държавната политика на Русия висшите учебни заведения имат за задача да подготвят високо образовани юридически кадри, които да заемат държавни служби и да са в състояние да изпълняват отговорни съдебни и административни задължения, като съще-

временно работят за модернизирването и прилагането на законодателството. От нивото на професионална подготовка на студентите зависи успешното функциониране на новите държавни учреждения, ефективността на системата и управлението на държавата като цяло. Доброто образование се превръща във важно условие за успешна бъдеща кариера [Юртаева, Е. 2009, с. 125–130].

Приетият през 1863 г. Общ университетски устав води до съществени промени в структурата и в учебния план на Юридическия факултет на Московския университет. Сформирани са 13 катедри, които обхващат всички дялове на правото, с преподавателски състав, гарантиращ отлична научна подготовка на своите студенти. Включени са и нови учебни дисциплини [Аврус, А. 2001, с. 26–28; Юртаева, Е. 2009, с. 127–128]. По време на четиригодишния курс на обучение Христо Стоянов изучава: обща и руска история; римско право; история на най-важните стари и нови славянски и чуждестранни законодателства; енциклопедия на правото; международно, държавно, гражданско и наказателно право; политическа икономия; финансово право; статистика; латински език и др. Получава отлична общохуманитарна и професионална подготовка. Наред с всички дялове на юриспруденцията обучението му включва и изучаването на богословие, църковна история и църковно законодателство. Това го подготвя за участието му при решаването на българския църковен въпрос и реализирането му като успешен законотворец и юрист в свободна България. Преподават му едни от най-ерудитаните за времето си прависти, сред които професорите Борис Н. Чичерин, Иван Д. Беляев, Сергей Ив. Баршев (ректор на университета), Василий Н. Лешков, Михаил Н. Капустин и др.

Съгласно приетите през 1803 г. правила за образователните степени и Устава на Московския университет студентите, които полагат всички изпити с отличен успех и представят дипломна работа, одобрена от факултетна комисия под председателството на декана, се удостояват със степен „кандидат“, която съответства на днешната „магистър“. Специфична особеност на руската образователна система е обвързването на степента с получаването на съответен чин (клас) съгласно утвърдената „Таблица на ранговете“ за постъпване на държавна служба [Андреев, А. 2015, с. 63–64, 86–87; Иванов, А. 2018, с. 520–522; Аврус, А. 2001, с. 26–27].

Христо Стоянов разработва и представя дипломна работа на тема „Учение Платона о Государстве или о Правде“ оценена с „Хорошо“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 9, л. 1–12]. След успешно положени изпити на 24 юли 1868 г. той получава своя „Аттестат“ за завършено висше юридическо образование в Императорския Московски университет: „...при отличном поведении, окончив курсъ по Юридическому Факультету, и, за оказанные имъ отличные успехи, определением Университетскаго Совета, 6-го минувшаго Іюня состоявшимся, утверждень в степени Кандидата... При всуплении в службу, на основании Свода Законов, Тома III, Уст. о службе гражданской, ст. 172 (изд. 1857 г.), онъ принимается въ оную 10-мъ классомъ; права же при поступлении въ военную

службу и на производство его въ офицеры... При чемъ возвращается принадлежащий ему билетъ на прожитие в России...“ [ЦДА, ф. 111К, оп. 1, а.е. 10, л. 1].

Непосредствено след своето дипломиране Стоянов напуска Москва.

Повечето от българите, завършили образованието си в чужди училища и университети, запазват националното си самосъзнание и се завръщат в родината. Част от тях стават учители или се включват в различни народополезни дейности, водени от силното желание да допринесат за културно-просветното издигане, църковната независимост и политическото освобождение на своя народ [Бъчварова, Н. 1989, с. 68]. Христо Стоянов не прави изключение. През следващите години от живота си участва в борбата за църковна независимост, учителства в Пловдив и София. Той е редактор и съредактор на вестниците „Право“ и „Век“, дописен и редовен член на Българското книжовно дружество, председател на софийския революционен комитет. След Освобождението е народен представител в Учредителното народно събрание, Първото Велико народно събрание, I и II ОНС, един от авторите на първия проект за конституция, министър на правосъдието в кабинетите на Драган Цанков (1880) и ген. Соболев (1883) и министър на външните работи и изповеданията в кабинета на митрополит Климент (1886), член на Софийското градско общинско управление, университетски преподавател, дългогодишен председател на Върховния касационен съд.

Със своята разностранна народополезна дейност той успява да заеме своето достойно място сред представителите на интелектуалния елит на българското общество и сред „строителите“ на съвременна България. Значимостта на личността и делото му са безспорни, а името му незаслужено потъва в забвение.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници и периодичен печат / Archival sources and Periodicals

НБКМ – БИА Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 1 – IB, 6 – IA, 249. [Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ – Balgarski istoricheski arhiv, fond 1– IB, 6 – IA, 249.]

НМО – Габрово – Национален музей на образованието – Габрово, инв. № 10 В. [NMO – Gabrovo: Natsionalen muzey na obrazovaniето – Gabrovo, inv. № 10 V.]

ЦДА – Централен държавен архив, фонд 111К. [Tsentralen darzhaven arhiv, fond 111K.]

България, 1860. [Balgaria, 1860.]

Дунавска зора, 1869. [Dunavska zora 1869.]

Дунавски лебед, 1861. [Dunavski lebed, 1861.]

Мир, 1935. [Mir, 1935.]

Публикации/ Publications

Аврус, А. 2001 – Анатолий Аврус. История российских университетов. Москва, 2001. [Anatoliy Avrus. Istoriya rossiyskih universitetov. Moskva, 2001.]

Андреев, А. 2015 – Андрей Андреев. Возникновение системы российских учёных степеней в начале XIX в. – В: Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, Серия II: История, Вып. 1 (62), Москва, 2015, 63–64, 86–87. [Andrey Andreev. Vazniknovenie sistemay rossiyskikh uchenih stepeney v nachale XIX . – V: Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta, Seria II: Istorija, Vaip. 1 (62), Moskva, 2015, 63–64, 86–87].

Атанасов, Ж. 1989 – Жечо Атанасов. Просветно дело. – В: София през вековете. Том I. Древност, средновековие, Възраждане. София: Издателство на БАН, 1989. [Zhecho Atanasov. Prosvetno delo. – V: Sofia prez vekovete. Tom I. Drevnost, srednovekovie, Vazrazhdane. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 1989.]

Българската възрожденска..., 1988 – Българската възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни... Енциклопедия. София: Д-р Петър Берон, 1988. [Balgarskata vazrozhdenska inteligentsia: uchiteli, sveshtenitsi, monasi, visshi duhovnitsi, hudozhnitsi, lekari, aptekari, pisатели, izdateli, knizhari, targovtsi, voenni... Entsiklopedia. Sofia: D-r Petar Beron, 1988.]

Бъчварова, Н. 1989 – Нели Бъчварова. Възпитаници на южноруските училища и развитие на научните знания в България /XIX в./. София: Издателство на БАН, 1989. [Neli Bachvarova. Vazpitanitsi na yuzhnorskite uchilishta i razvitie na nauchnite znania v Balgaria /XIX v./. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1989.]

Генчев, Н. 1974 – Николай Генчев. Българската национална просвета и Русия след Кримската война. – Годишник на Софийския университет, т. LXVI (1972–1973), III: История, София, 1974. [Nikolay Genchev. Balgarskata natsionalna prosveta i Rusiya sled Krimskata voyna. – Godishnik na Sofiyskia universitet, t. LXVI (1972–1973), III: Istorija, Sofia, 1974.]

Димитров, К. 1931 – Крум Димитров. Едно писмо на дядо Денкоглу. – Библиотека Иван Николаевич Денкоглу. I/1, 1931, 18–19. [Krum Dimitrov. Edno pismo na dyado Denkoglu. – Biblioteka Ivan Nikolaevich Denkoglu. I/1, 1931, 18–19.]

Димитров, Тр. 1914 – Тр. Димитров. Иван Николаевич Денкоглу. – Списание на Българската академия на науките, VIII, 1914. [Tr. Dimitrov. Ivan Nikolaevitch Denkoglu. – Spisanie na Balgarskata akademija na naukite, VIII, 1914.]

Динеков, П. 1937 – Петър Динеков. София през XIX век до освобождението на България. София, 1937. [Petar Dinekov. Sofia prez XIX vek do osvobozhdenieto na Balgaria. Sofia, 1937.]

Динеков, П. 1940 – Петър Динеков. Иван Николаевич Денкоглу. – В: Юбилеен сборник на Софийското българско благотворително образователно дружество „Иван Н. Денкоглу“ по случай 40 години от основаването му. София, 1940. [Petar Dinekov. Ivan Nikolaevitch Denkoglu. – V: Yubileen sbornik na Sofiyskoto balgarsko blagotvoritelno druzhestvo „Ivan N. Denkoglu“ po sluchay 40 godini ot osnovavaneto mu. Sofia, 1940.]

Иванов, А. 2018 – Анатолий Иванов. Учёные степени в Российской империи XIX – начала XX века. – В: Мавродинские чтения 2018: Материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения профессора Владимира Васильевича Мавродина, 29–31 окт. 2018. Санкт Петербург: Нестор–История, 2018, 520–522. [Anatoliy Ivanov. Uchenie stepeni v Rossiyskoy imperiy XIX – nachala XX veka. – V: Mavrodinskie chtenia 2018: Materialay Vserossiyskoy nauchnoy konferentsiy, posviashtennoy 110-letiyu so dnya rozhdenia professora Vladimira Vasilevicha Mavrodina, 29–31 oct. 2018. Sankt Peterburg: Nestor–Istorija, 2018, 520–522.]

Из Архивата на... 1914 – Из Архивата на Найден Геров. Кн. II: Кoresпонденция с частни лица: М–Я. София, 1914. [Iz Arhivata na Nayden Gerov. Kn. II: Korespondentsia s chastni litsa: M–Ya. Sofia, 1914.]

Икономов, Т. 1973 – Тодор Икономов. Мемоари. София: Български писател, 1973, 517–518. [Todor Ikonov. Memoari. Sofia: Balgarski pisatel, 1973, 517–518.]

Косев, К. 1980 – Константин Косев. София през Възраждането. – В: София древна и млада. Сборник. София: Народна младеж, 1980, 100–101 [Konstantin Kosev. Sofia prez Vazrazhdaneto. – V: Sofia drevna i mlada. Sbornik. Sofia: Narodna mladezh, 1980, 100–101.]

Левкова-Мучинова, М. 2015 – Мария Левкова-Мучинова. Към биографията и обществената дейност на двама пловдивски българи – възпитаници на Ришеловския лицей в Русия. – В: Дриновски сборник. Т. VIII. Харков–София, 2015, 178–183. [Maria Levkova-Muchinova. Kam biografiyata i obshtestvenata deynost na dvama plovdivski balgari – vazpitanitsi na Risheliovskia litsey v Rusia. – V: Drinovski sbornik. T. VIII. Harkov–Sofia, 2015, 178–183.]

Минкова, Л. 2005 – Лиляна Минкова. Български възрожденци в Русия. София: Карина-Мариана Тодорова, 2005. [Lilyana Minkova. Balgarski vazrozhdentsi v Rusia. Sofia: Karina-Mariana Todorova, 2005.]

Налбантова, Е. 2006 – Елена Налбантова. Одеса в българската история и литература на XIX век. Одеса: Друк, 2006. [Elena Nalbantova. Odesa v balgarskata istoria i literatura na XIX vek. Odesa: Druk, 2006.]

Радкова, Р. 1986 – Румяна Радкова. Българската интелигенция през Възраждането. София: Наука и изкуство, 1986, 13–15. [Rumyana Radkova. Balgarskata inteligentsia prez Vazrazhdaneto. Sofia: Nauka i izkustvo, 1986, 13–15.]

Русия и българското..., 1990 – Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876. Документи и материали. Т. II (януари 1864 – май 1867). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1990. [Rusia i balgarskoto natsionalnoosvoboditelno dvizhenie 1856–1876. Dokumenti i materiali. T. II (yanuari 1864 – may 1867). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1990.]

Стругацки, И. З. 1949 – И. З. Стругацки. Втора мъжка гимназия в Одеса. – В: Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му. София, 1949. [I. Z. Strugatski. Vtora mazhka gimnazia v Odesa. – V: Hristo Botev. Sbornik po sluchay sto godini ot rozhdenieto mu. Sofia, 1949.]

Съвременна летопис..., 1859 – Съвременна летопис. Учебный дневник. – Български книжици, кн. II, част II, май 1859. [Savremenna letopis. Uchebnay dnevnik. – Balgarski knizhitsi, kn. II, chast II, may 1859.]

Трайков, В. 1974 – Веселин Трайков. Георги Стойков Раковски. Биография. София: Издателство на БАН, 1974, 197–206. [Veselin Traykov. Georgi Stoykov Rakovski. Biografiya. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 1974, 197–206.]

Унджиева, Цв. 1990 – Цвета Унджиева. Сава Филаретов. София: Народна проsveta, 1990. [Tsveta Undzhieva. Sava Filaretov. Sofiya: Narodna prosveta, 1990.]

Христо Стоянов... 1895 – Христо Стоянов. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 49–50, 1895. [Hristo Stoyanov. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, 49–50, 1895.]

Юртаева, Е. 2009 – Евгения Юртаева. Система юридическото образование в Российской империи. – Журнал российского права, № 3, Москва: Юридическое издательство „Норма“, 2009. [Evgeniya Yurtaeva. Sistema yuridicheskogo obrazovaniya v

Rossiyskoy imperiy. – Zhurnal rossiyskogo prava, № 3, Moskva: Yuridicheskoe izdatelystvo „Norma“, 2009.]

Янкова, Ив. 2008 – Иванка Янкова. Огнища на духовна пробуда. Изгревът на светлината по българските земи. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [Ivanka Yankova. Ognishta na duhovna probuda. Izgrevat na svetlinata po balgarskite zemi. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2008.]